

Kerdijk Lezing 2025

Henri Bontenbal

Beste aanwezigen,

Op de grafsteen van de man aan wiens gedachtenis deze lezing is gewijd, Arnold Kerdijk, stond geschreven: 'Bene meritis de patria', [hij heeft zich] verdienstelijk [gemaakt] voor het vaderland'.

Arnold Kerdijk was een liberaal – maar dan van het goede soort –, een Rotterdammer, een denker én doener, een visionair en een man die de wereld op zijn schouders droeg.

Hij maakte zich verdienstelijk voor het vaderland. In zijn studententijd en tijdens zijn promotie dacht hij al na en schreef hij over thema's en ideeën die hij in de rest van zijn leven bijna planmatig uitwerkte.

Zijn tijd was een geheel andere dan de onze. Het was de tijd van de sociale kwestie, de opbouw van de verzorgingsstaat, de strijd om rechten voor iedereen, zoals het recht op onderwijs, huisvesting en stemrecht.

Kerdijk vereenzelvigde zich met de sociale kwestie: hij zette zich in voor de versterking van de positie van arbeiders. Maar ook de uitbreiding van het kiesrecht, de invoering van de leerplicht, de oprichting van postspaarbanks, de oprichting van coöperaties en de arbeiderskwestie: het zijn thema's waarmee hij zich verbond als student, erop promoveerde en zich er in de rest van zijn loopbaan aan wijdde deze ideeën te realiseren; altijd denkend vanuit een verantwoordelijkheid voor het gemeenschappelijke goede en vanuit een sociale beweging en betrokkenheid op de kwetsbaren en onderdrukten.

We leven ruim honderd jaar later. Onze tijd is heel anders. De overheid is niet meer dé vormgever van de samenleving; we leven in een complexe spaghettisamenleving, waar alles met alles samenhangt, en internationale ontwikkelingen sneller dan ooit gevolgen hebben voor nationale en zelfs regionale ontwikkelingen. En toch zijn de uitdagingen in bepaalde opzichten niet anders dan die in de tijd van Kerdijk. Ook nu hebben we weer sociale kwesties: kwesties waarmee het samenleven staat of valt. Ook nu hebben we weer behoefte aan een

Ik heb mijn verhaal opgebouwd langs vier lijnen:

- 1) In de eerste plaats wil ik kort stilstaan bij de politieke strijd van Arnold Kerdijk, als lichtend voorbeeld voor de hedendaagse politiek.
- 2) In de tweede plaats wil ik stil staan bij de uitholling van de publieke zaak. Ik zeg het even scherp, maar in verschillende opzichten heeft de overheid haar kerntaken verwaarloosd.
- 3) In de derde plaats wil ik kort stil staan bij de opdracht voor de politiek voor de komende jaren.
- 4) Tot slot schets ik, vanuit mijn christendemocratische overtuiging, een uitweg uit de malaise.

1. Kerdijk: een politiek van idealen, samenwerkingsbereidheid en wellevendheid

De rol die Arnold Kerdijk speelde in de schoolstrijd en het debat over de leerplicht is, denk ik, kenmerkend voor zijn persoon. Kenmerkend voor Kerdijk was namelijk de combinatie van zijn sociaalliberale idealen, zijn samenwerkingsbereidheid en zijn politieke stijl van wellevendheid.

Kerdijk had een sterke, innerlijke overtuiging. In de schoolstrijd stonden, zoals u weet, de liberalen lijnrecht tegenover de katholieken, antirevolutionairen en conservatieven. U weet vast ook hoe deze schoolstrijd gelopen is. Het leidde tot een mobilisatie van 'het volk achter de kiezer' en uiteindelijk tot de oprichting van de ARP. Het strijdpunt was de gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs, principieel en financieel. De confessionelen stonden lijnrecht tegenover de liberalen en de socialisten, die alleen openbaar onderwijs wilden toestaan en geen financiering van christelijke scholen accepteerden. Het onderwijs moest neutraal zijn. Uiteindelijk werd er in 1917 een historisch compromis gesloten, een poldercompromis pur sang: de liberalen en socialisten kregen het algemeen mannenkiesrecht en de confessionelen de gelijkschakeling van openbaar en religieus onderwijs.

Kerdijk speelde een opvallende en belangrijke rol in deze schoolstrijd. In november 1874 schreef hij een essay in het tijdschrift 'Vragen des tijds' met de titel 'De onderwijskwestie'. Kerdijk had meer dan genoeg van de schoolkwestie en wilde dat het om de kwaliteit van het onderwijs zelf ging. Hij was kritisch op het confessionele kabinet Heemskerk/ Van Lynden, maar ook op zijn eigen liberale familie. Kerdijk streed vooral voor de leerplicht, want hij vond dat ieder kind recht had op onderwijs. Hij stond daarin lijnrecht tegenover de confessionelen, zoals Abraham Kuyper, maar ook tegen de liberalen die vonden dat de overheid geen verantwoordelijkheid had voor het onderwijs. Kerdijk was dus van meet af aan een sociaalliberaal van het soort dat vond dat de overheid wel degelijk een belangrijke rol moest spelen in de verheffing van het volk, goed onderwijs en sociale wetgeving. Hij streed voor de leerplicht en de adequate bekostiging daarvan door de overheid.

In maart 1898 werd een wetsontwerp voor de leerplichtwet ingediend en deze stuitte op hevig verzet van de confessionelen, zoals de antirevolutionair Abraham Kuyper. Kuyper vond dat de overheid zich niet moest bemoeien met het onderwijs van kinderen, die taak behoorde toe aan de ouders. Sommige progressief liberalen wilde echter nog verder gaan dan deze wet en vonden dat ook schoolkleding in de wet moest worden opgenomen en kinderen ook ontbijt op school kregen.

Kerdijk speelde een belangrijke rol bij de wetsbehandeling, was een van de eerste sprekers in het debat over de wet en werd door Kuyper de peetvader van het wetsontwerp genoemd. Op de kritiek van Kuyper dat Kerdijk de leerplicht als een wondermiddel zag, reageerde hij fel: "Hier geschiedt weder, hetgeen vaker gebeurt: men schuift een zekere mening in de schoenen van den tegenstander, en dan bestrijdt men deze, alsof hij werkelijk die mening ware toegedaan." Vroeger was dus niet alles beter in de politiek, ook toen werd er al geframed en

wel door mijn verre voorganger Abraham Kuyper. Je kunt geen goed democratisch burger zijn als je geen onderwijs hebt genoten, vond Kerdijk. En daarin had hij gelijk.

De stemming in 1900 over het wetsvoorstel was trouwens ongekend spannend. Het zou van een enkele stem afhangen. De liberaal Jacob van Kerkwijk werd daarom uit zijn ziekbed gehaald en met een rijtuig naar de Tweede Kamer gebracht om voor de wet te kunnen stemmen. De man was zo in de war, dat een ander Kamerlid hem op het moment van stemmen het juiste woord moest influisteren. De leerplichtwet werd uiteindelijk met 50 tegen 49 stemmen aangenomen. Dit was te danken aan de stem vóór de wet van de katholiek Schaepman en aan graaf Schimmelpenninck, die van zijn paard was gevallen en dus niet op tijd was om tegen de wet te stemmen. 'Het paard, dat verstandiger was dan zijn meester', werd erover gezegd.

Ik vind het een mooie gedachte en een voorbeeld van de ironie van de geschiedenis dat uiteindelijk de katholiek Schaepman één van de doorslaggevende stemmen was: dr. Herman Schaepman uit het Twentse Tubbergen, de priester, dichter en dé grote voorman van de katholieken aan het einde van de negentiende eeuw die een verbond sloot met de antirevolutionairen van Kuyper, die hij als een natuurlijke bondgenoot in de strijd tegen liberale en socialistische ideeën beschouwde. Hij was vooruitstrevender dan zijn katholieke partijgenoten in de Kamer en dan de protestant Abraham Kuyper. Als politiek leider van het CDA, voortgekomen uit de ARP van Kuyper en de KVP van Schaepman moet ik u eerlijk bekennen dat mijn sympathie in deze kwestie meer bij Schaepman dan bij Kuyper ligt.

Het Schaepman-monument in Tubbergen is een groot bronzen beeld van vijf meter hoog van Schaepman met een gebalde vuist en zijn motto 'credo, pugno', 'ik geloof, ik strijd'. Daarin verschilde hij niet zoveel van Arnold Kerdijk, die – hoewel hij afscheid nam van de georganiseerde godsdienst en zich uitschrijven uit de kerk – streed op basis van zijn idealen, noem het zijn geloof in vooruitgang. Kerdijk bleef mild tegenover het christelijk geloof, noemde zich eerder agnost dan atheïst en bleef de verbinding zoeken met de confessionelen. Hij zag in hen bondgenoten om sociale hervormingen vorm te geven. Daarom is het ook niet verwonderlijk dat Kerdijk en Schaepman elkaar waardeerden. Die waardering was wederzijds, blijkt ook uit het gedicht dat Schaepman over Kerdijk schreef:

*Al zijt Gij naar de letter
Ook erger dan een Ketter,
Toch draagt Gij in Uw hart
De gouden vlam van hooger leven,
Die 't beste van zich selv' doet geven
Aan al wat lijden kent en smart.*

Beiden vonden elkaar in hun strijd voor sociale hervormingen. Kerdijks dochter Agneta zou over de drijfveren van haar vader het volgende schrijven:

"Zijn heele levenswerk berustte op het vertrouwen in de inhaerente goedheid van den mensch, den zekerheid, dat zich daardoor tenslotte alles ten beste zou keeren, ook op maatschappelijk gebied. Zijn levenswerk berustte op de overtuiging, dat men door het scheppen van verbeterde levensomstandigheden, door wetgevende maatregelen en door particuliere bemoeiingen, die goedheid kon bevorderen en daardoor het geluk kon vergroten. Dat vertrouwen was zijn levensovertuiging."

Het omzetten van idealen en ideeën in praktische projecten typeert Arnold Kerdijk. In 1883 nam Kerdijk het initiatief om de Nederlandse Vakantiekolonie op te richten. Dat was een oord op het platteland waar arme en zwakke stadskinderen een aantal weken konden aansterken. Het idee was destijds en later niet onomstreden, want kinderen zijn het liefst toch bij hun ouders, maar het geeft wel aan hoe bewogen Kerdijk was met het lot van kinderen. Andere vergelijkbare initiatieven volgden en de oprichting van het Centraal Genootschap voor Gezondheids- en Vakantiekolonies was een feit. De vakantiekolonies zouden bijna honderd jaar bestaan en zo'n achthonderdduizend kinderen in de leeftijd van drie tot veertien jaar hebben ontvangen.

Kerdijk was kritisch op de socialisten en hun strijdmiddelen, maar deelde hun kritiek op de maatschappelijke toestanden, zoals de omstandigheden van de arbeiders. Mijnwerkers daalden om vijf uur 's ochtends af in de kolenmijn om er 's avonds om acht of negen uur weer uit te komen. Met aftrek van de reistijd bleef er nog zes of zeven uur over voor vrije tijd en slaap. *"Is het een overdrijving, getuigend van ziekelijke weekhartigheid, wanneer ik zulk een toestand afschuwelijk noem?"*

Het voorgaande schetst wat de politicus Arnold Kerdijk typeerde, namelijk:

- 1) Een politiek gebaseerd op doorleefde idealen.
- 2) Een politiek die tegelijkertijd de samenwerking zoekt met politieke tegenstanders als het gaat over de aanpak van sociale kwesties, de kunst van het compromis verstaat en het oog houdt op de kern van de zaak: het algemeen welzijn.
- 3) Een politiek van wellevendheid en goede relaties.

+ + +

Beste aanwezigen,

Hoewel ik mijzelf niet reken tot de sociaalliberalen, maar een overtuigd christendemocraat ben, zijn deze karaktertrekken die Kerdijk typeerde, ook de kenmerken van een politiek waarin ik hartstochtelijk geloof: een politiek op basis van idealen, gericht op samenwerking voor een fatsoenlijk Nederland.

In november 2023 leed het CDA bij de Tweede Kamerverkiezingen een forse nederlaag. De PVV werd de grootste partij met 37 zetels en ook nieuwkomer NSC kwam met 20 zetels de Kamer in.

Inmiddels zijn we anderhalf jaar verder en mag ik nu anderhalf jaar politiek leider van het CDA zijn. Deze anderhalf jaar was geen stilstaand water. Voor ons

was deze tijd geen tijd van bij de pakken neerzitten, integendeel. We wisten wat ons te doen stond: teruggaan naar onze idealen en uitgangspunten, en kiezen voor een politiek van fatsoen en verantwoordelijke oppositie.

We hebben in de deze anderhalf jaar ook een coalitie gekregen met daarin de winnaars van de vorige verkiezingen. We kunnen inmiddels wel zeggen dat het niet vlekkeloos gaat. Deze coalitie is een experiment dat tot op heden nog geen goede resultaten laat zien. Wellevendheid, de kunst van het compromis en doorleefde idealen zijn moeilijk te herkennen. In deze geopolitiek zeer onrustige tijd wordt het elke week duidelijker dat Nederland zich geen experimenten kan veroorloven.

Deze lezing is een goed moment om ook te markeren waar ik als politiek leider van het CDA heen wil. Wat mag Nederland van het CDA verwachten en aan welk verhaal werken wij? U mag van het CDA verwachten dat wij – in de geest van Kerdijk (en Schaepman) – politiek bedrijven vanuit doorleefde idealen, in een stijl van wellevendheid en met de bereidheid met anderen samen te werken om Nederland vooruit te helpen.

Deze tijd vraagt om politici die verantwoordelijkheid willen dragen, en dat beheerst en weloverwogen doen. Met de veiligheid van Europa, met de toekomst van onze economie en met de democratische rechtsstaat mogen we niet experimenteren. Dat beseffen we nu meer dan ooit.

+ + +

2. Verwaarlozing van de kerntaken door de politiek

Deze tijd kent haar eigen uitdagingen; andere uitdagingen dan in de tijd van Kerdijk en Schaepman. Destijds, eind negentiende eeuw, stond de sociale kwestie, het arbeidersvraagstuk centraal. De huidige tijd is in veel opzichten onvergelijkbaar – en onvergelijkbaar veel welvarender – dan de tijd van Kerdijk en Schaepman.

Ik denk dat we de afgelopen maanden ruw wakker zijn geschud uit een winterslaap waarin we eigenlijk al vanaf 1989 verkeren. Het is wellicht wat sleets om weer te verwijzen naar 'het einde van de geschiedenis' van Francis Fukuyama, maar toch is dat verhaal een goede illustratie van de geest van zelfgenoegzaamheid waarin het Westen verkeerde. De tuin van het welvarende Westen was wel zo'n beetje aangelegd, er moest af en toe nog wat onderhoud worden gepleegd, een beetje wieden en snoeien hier en daar, maar we konden tevreden in onze tuinstoel zitten en genieten van onze tuin.

Maar we vergaten twee dingen. In de eerste plaats dat deze zelfgenoegzaamheid gebaseerd was op een naïviteit waarvoor we nu de prijs betalen. Het vredesdividend, namelijk het geld dat we bespaarden door onze defensie-uitgaven af te knippen, leverde onze Nederlandse schatkist zo'n 135 miljard euro op.¹ In het jaar dat de Muur viel, gaf Nederland nog 2,3% van het BBP uit aan defensie. De jaren daalde dat percentage naar een dieptepunt van 0,9% in 2014,

¹ <https://www.nrc.nl/nieuws/2024/02/15/vredesdividend-het-afknippen-van-defensie-leverde-134-miljard-op-a4190070>

om daarna weer enigszins op te krabbelen naar 2% in 2024. Door dit vredesdividend hebben we Oekraïne de afgelopen jaren niet voldoende kunnen helpen, is Rusland inmiddels weer een reële dreiging voor Europa en zitten we in kwetsbare afhankelijkheid van de Verenigde Staten.

Maar ook in eigen land heeft de overheid haar kerntaken verwaarloosd. Laat ik het eerlijker formuleren: de politiek heeft deze verwaarlozing van kerntaken in gang gezet en ook laten gebeuren. Hoe is dat zo gekomen? Het probleem van de jaren zestig, zeventig en tachtig was de overmatige nadruk op staatsregie. Vanaf de jaren tachtig en negentig kwam de markt steeds meer centraal te staan. Er vond de afgelopen decennia een omslag plaats van een overheid die de maakbaarheid van de samenleving preekte, naar een overheid die de verantwoordelijkheid van de samenleving vooropstelde, maar daarbij uitging van de maakbaarheid van ieders persoonlijke, eigen succes. In termen van politieke ideologie: het economisch liberalisme werd overheersend. De overheid werd een bedrijf en de burger werd een klant. En nog steeds cirkelen veel beleidsperspectieven voor de toekomst van Nederland vaak rond 'staat' en 'markt'. Dat wordt bijvoorbeeld zichtbaar in de sterk toegenomen en nog steeds toenemende nadruk op toezicht, controle en regeldruk. Anderzijds wordt ook een toenemend beroep gedaan op de zelfredzaamheid van burgers of op de markt als oplossing van allerlei problemen. Daarmee wordt beleid zelf ook gereduceerd tot de relatie tussen staat en burgers of tussen staat en markt. Wat natuurlijk ontbreekt, is het veel rijkere verhaal over de verantwoordelijke samenleving, waarin er meer is dan alleen overheid, markt en het individu. Dat is het verhaal over burgers die samen verantwoordelijkheid nemen om hun gezamenlijke toekomst vorm te geven, een verhaal over het algemeen belang en de civil society als drager van verantwoordelijkheid.

Het resultaat is u allen wel bekend: volkshuisvesting werd woningmarkt en woningcorporaties konden te weinig investeren; doordat we te laat zijn begonnen met de energietransitie, worden we nu geconfronteerd met overvolle elektriciteitsnetten; doordat we onvoldoende hebben geïnvesteerd in onderzoek en innovatie, raakt onze economie steeds meer op achterstand ten opzichte van de Verenigde Staten; doordat we niet op tijd zijn begonnen met het vereenvoudigen van ons belastingstelsel, kunnen we nu bijna geen beleidswijzigingen meer doorvoeren; doordat we niet eerder zijn begonnen met een fatsoenlijk migratiebeleid, kampen we nu met een verstopte asielketen en arbeidsmigranten die als daklozen onder onze viaducten slapen.

Ik ben ervan overtuigd dat een belangrijke reden van het populisme in Nederland te maken heeft met deze verwaarlozing van de kerntaken van de overheid. Hier is dan ook tegelijkertijd een deel van het antwoord op het populisme te vinden. Ik kom daar straks nog op terug. Natuurlijk zijn er ook andere oorzaken aan te wijzen van het populisme, zoals doorgeschoten marktdenken in de publieke dienstverlening, de globalisering die winnaars en verliezers oplevert, en het probleem van de zogenaamde diplomademocratie.

Toch moeten we deze factoren op de juiste waarde schatten. Neem bijvoorbeeld de toegenomen polarisatie in de samenleving waarover veel geschreven en gezegd wordt. Sociaal wetenschapper Quita Muis promoveerde op de vraag of er

in Nederland sprake is van toenemende polarisatie. Ze bekeek daarbij de feitelijke verschillen in waarden en standpunten van Nederlanders en komt tot de conclusie dat de samenleving helemaal niet verder uit elkaar is komen te staan. Wat ze wel in haar onderzoek ontdekte is dat vooral hoogopgeleiden zich meer terugtrekken in hun eigen bubbels (en vervolgens gaan denken dat de samenleving verder is gepolariseerd).

In dit verband is het ook belangrijk het laatste boek van politicoloog Larry Bartels te noemen. In zijn boek 'Democracy erodes from the top' stelt hij de vraag hoe de opinie van Europeanen over belangrijke onderwerpen in de afgelopen twintig jaar is veranderd en of deze veranderde opinie een oorzaak kan zijn van het succes van populistische partijen in Europa. Daarbij kijkt hij naar thema's als het geloof in de democratie, de steun voor de Europese Unie, de opinie van burgers over migratie of de sociale welvaartsstaat. De auteur komt tot de nuchtere conclusie dat er geen sprake is van een vertrouwenscrisis en dat – afgezien van een beperkte daling in de politiek in het algemeen tijdens de economische crisis – Europeanen op de genoemde thema's niet significant negatiever zijn gaan denken. De opkomst van populistische politici kan niet verklaard worden uit veranderingen in opinies van de burgers van de samenlevingen die het betreft, ook niet als het gaat over thema's als migratie en Europa.

Er bestaat een reservoir van mensen die antidemocratische partijen steunen en dat reservoir blijkt tamelijk constant.² Maar het zijn de politieke leiders, de politieke elite, die met dit reservoir aan de haal gaan. Zij zijn het die bepalen hoe er met dit potentieel wordt omgegaan, of zij dit reservoir gebruiken voor eigen politiek gewin of niet. De meeste kiezers zitten in het midden, maar het zijn de politici zelf die de middenpositie verlaten. Kiezers zijn niet zo geïnteresseerd in de procedures, maar vooral in de uitkomsten van de politiek. De verzwakking van de rechtsstaat wordt mogelijk gemaakt door politici van middenpartijen die het electoraal goed uitkomt om even de ogen dicht te knijpen. Er ligt een zware verantwoordelijkheid bij gematigde politici: *"zij moeten de democratische normen ondubbelzinnig – in woord en in daad – uitdragen."* Populistische politici zijn niet zozeer het gevaar; het gevaar zit bij gematigde politici die bereid blijken om antidemocratische en antirechtstatelijke partijen aan de macht te helpen.³

Deze inzichten sterken mij in de gedachte dat het politieke midden en een klassieke volkspartij als het CDA in staat moeten en kunnen zijn om een antwoord te formuleren op de uitdagingen van deze tijd. De winst van Wilders anderhalf jaar geleden is geen onvermijdelijke uitkomst van een onvermijdelijke trend van een samenleving die heel anders, extremer of antidemocratischer is gaan denken de afgelopen jaren. Ook in andere Europese landen is er geen sprake van een onvermijdelijke opkomst van radicaal- of populistisch rechts.

Dat betekent echter niet dat we achterover kunnen leunen. Je zou kunnen zeggen dat er wereldwijd sprake is van een 'democratische recessie'. In landen als Hongarije heeft er een omslag naar een illiberale democratie plaatsgevonden

² <https://www.nrc.nl/nieuws/2023/11/19/er-is-geen-radicaal-of-extreemrechtse-golf-in-europa-a4181357>

³ <https://stukroodvlees.nl/welnee-het-vertrouwen-kalft-niet-al-15-jaar-overal-in-het-westen-af>

en ook over de Verenigde Staten maak ik me grote zorgen. Populisten neigen doorgaans naar een illiberale democratie, een democratie die de schijn heeft van een democratie, maar intussen belangrijke democratische instituties afbreekt. Dat begint overigens met het verdacht maken van deze instituties, zoals de onafhankelijke rechterlijke macht, de vrije pers, de ambtenarij en het parlement zelf. De populist beschouwt zichzelf als de stem van het volk, een volk dat één en ondeelbaar is. Pluralisme is geen vertrekpunt, maar een probleem, een verdeeldheid die opgelost moet worden door de vijanden van het volk of de elite buiten het volk te plaatsen. De populist neigt naar autocratisch leiderschap en kant-en-klare oplossingen. Meestal is er snel een zondebok gevonden voor alle maatschappelijke problemen.

Democratisch verval begint bij het verval van fatsoennormen en erosie van een democratisch ethos dat nodig is om een democratie en haar instituties overeind te houden. We zien dit concreet deze week weer gebeuren. Een bewindspersoon van de PVV weigert het verlenen van een koninklijke onderscheiding aan vrijwilligers mogelijk te maken. Het is opnieuw een moreel en politiek dieptepunt en het illustreert het democratisch verval. Dit is de reden dat ik vanaf de eerste dag van deze coalitie ben begonnen over het hooghouden van het democratisch ethos. Politici, zoals die van de PVV, die het gezag van ambten en instituties verdacht maken, maken zich schuldig aan 'rechtsstatelijk hooliganisme'. Democratisch verval begint ook bij doorgaans redelijke politici die populistische hun gang laten gaan en geen weerwoord meer bieden, uit angst voor een afstraffing van de kiezer of de val van een toch al wankel kabinet. Het is zorgwekkend en verbijsterend dat partijen als VVD en NSC zo makkelijk toestaan dat hun coalitiepartner PVV en de bewindspersonen van de PVV een loopje nemen met de rechtsstaat.

3. Andere politiek nodig: een politiek van dienstbaarheid aan het algemeen belang

Nogmaals: ik ben ervan overtuigd dat er een antwoord mogelijk is en we de democratie in Nederland sterker kunnen maken. Het antwoord is tweeledig. Het populisme moet enerzijds worden tegengesproken en anderzijds worden beantwoord met een beter verhaal. Ik merk dat het eerste makkelijker is dan het tweede en dat ook in onze politiek het makkelijker is om de gevaren van het populisme aan te wijzen dan een beter verhaal op tafel te leggen. Ik zie dat ongemak ook terug in de manier waarop oppositiepartijen zich verhouden tot het huidige kabinet. Ik vind dat de nadruk moet liggen op het vertellen van het betere verhaal. Want tot wie richt je je als politicus? Als volksvertegenwoordiger moet je in verbinding staan en luisteren naar de zorgen en noden van gewone en ongewone mensen; van alle mensen, dus ook van degenen die op de populistische partijen hebben gestemd.

Zij hebben gestemd en hebben dus hun betrokkenheid bij de politieke zaak laten zien. De gevestigde partijen kunnen van hun stemgedrag en onvrede leren wat zijzelf over het hoofd zien of vergeten zijn. Achter het 'nee' van populistische schuilt ook altijd iets van een 'ja', namelijk het verlangen naar geborgenheid in tijden

die voor veel mensen onzeker en onveilig zijn;⁴ een verlangen naar nabijheid van anderen, naar een samenleving waarin omzien naar elkaar nog heel gewoon is. Het is de behoefte aan normale politiek, een politiek die oog heeft voor mensen en hen niet opsluit in procedures en systemen.

Volgens politicoloog Tom van der Meer verloor de Nederlandse politiek de kunst van het conflict. Daarmee bedoelt hij niet het gekunstelde conflict waarin politici met grofheid en lompheid elkaar bejegenen in wat moet doorgaan voor een politiek debat. Nee, hij bedoelt een inhoudelijke botsing van de politieke ideologieën die de verschillende partijen dragen. Eén van de oorzaken dat dit inhoudelijke conflict zelden voorkomt, is het feit dat de gevestigde partijen de afgelopen jaren vaak met elkaar in een coalitie zaten. Het politieke midden werd één grijze brei en bood de kiezer geen alternatieven meer. Politici gingen zich daarnaast te veel gedragen als de uitvoerder of verdediger van het overheidsbeleid en vertolkten te weinig de zorgen en noden van mensen.

Het vertellen van een beter verhaal begint bij de stijl van politiek bedrijven. Die stijl verradt op welke manier de politicus naar het politieke bedrijf kijkt. Vorm en inhoud horen helemaal bij elkaar. De populist ziet de essentie van politiek in de tegenstelling van vriend en vijand. Politiek is de verdediging en bescherming van de 'wij'-groep tegen de gevaren van het vreemde 'zij'.⁵ Een homogene volksgemeenschap moet in dat denken beschermd worden tegen vreemde elementen die deze gemeenschap bedreigen. De pluriformiteit van de samenleving, de neutrale staat en de mensenrechten die kenmerkend zijn voor de liberale democratie, worden afgewezen.

Vanuit de christendemocratie kijk ik anders naar het politieke bedrijf. De politiek hoeft geen strijdtoneel tussen vriend en vijand te zijn. Ik heb mij hierin al ver voordat ik politiek leider werd van het CDA, laten inspireren door de Tsjechische schrijver en president Vaclav Havel.⁶ Hij verzet zich tegen het idee dat politiek altijd onbeschaafd en opportunistisch zou moeten zijn. Ik zie het als mijn opdracht om Nederland te laten zien dat wij als politici ook een beter voorbeeld kunnen zijn voor onze samenleving. Wat wij zaaien, zullen we ook oogsten.

Zoals Havel het schrijft voel en zie ik het ook: "*Het is niet waar dat alleen de ongevoelige cynici, de ijdeluiten, de verzuurden en de vulgairen onder ons in de politiek slagen*", schrijft hij. Het zijn verwerpelijke mensen die de politiek verwerpelijk maken, maar dat is niet inherent aan de politiek zelf. Juist wellevendheid, bedachtzaamheid, begrip voor anderen en goede smaak kunnen de goede politicus van pas komen. Politiek is een morele praktijk die een beroep doet op de lagere driften én op de hogere verantwoordelijkheid van mensen. De politiek als strijd voor het eigenbelang doet een beroep op de lagere driften in mensen. Goede politiek doet echter een beroep op het betere in mensen, op hun

⁴ Zie het nummer over Populisme, CDV 2024

⁵ Dit is de kern van het denken van bijvoorbeeld de omstreden politiek filosoof Carl Schmitt, naar wie in populistische kringen soms naar wordt verwezen. Zie o.a.: <https://www.filosofie.nl/carl-schmitt-de-terugkeer-van-een-gevaarlijk-denker>

⁶ De dissident, toneelschrijver en eerste president van Tsjechoslowakije Vaclav Havel geeft in zijn essay 'Politics, Morality and Civility' een andere, alternatieve visie op het politieke bedrijf. Zie ook over Havel: <https://henribontenbal.medium.com/inspiratieportret-6-vaclav-havel-5c499c974aff>

gevoel voor verantwoordelijkheid voor een ander en de samenleving als geheel. *"Authentieke politiek, de enige politiek waaraan ik mij wil wijden"*, schrijft Havel, *"is simpelweg een kwestie van dienstbaarheid aan de mensen om ons heen en aan de mensen die na ons komen."* Voor Havel betekent dit: het willen leven in waarheid. Hij schrijft: *"Waarheid breng je niet met leugens tot stand, een democratische geest niet met autoritaire directieven. De enige manier om te streven naar fatsoen, redelijkheid, verantwoordelijkheid, oprechtheid, beleefdheid en verdraagzaamheid, is dat te doen op fatsoenlijke, redelijke, verantwoordelijke, oprechte, beleefde en verdraagzame wijze."* Dat is hoe ik vanuit het CDA van nu wil bouwen aan een fatsoenlijk Nederland. En Ik denk dat Arnold Kerdijk, als hij nu geleefd had, zich in deze authentieke politiek had herkend.

Maar Kerdijk en Schaepman deelden niet alleen een politiek van wellevendheid, maar waren ook zeer begaan met de concrete zorgen en noden van kwetsbare mensen in de samenleving. Zij beten zich beiden vast in de sociale kwestie van hun tijd. Moeten we de hang naar populisme en de dieperliggende oorzaken daarvan als de sociale kwestie van onze tijd beschouwen? Zoals ik eerder zei: de stem op het populisme vandaag moeten we ook verstaan als een roep om geborgenheid in een veilige samenleving en als een uiting van onvrede over de verwaarlozing van de kerntaken van de overheid. Want het onbehagen in de samenleving betekent ook een gevoel van verlies; verlies van eigenheid, geborgenheid, gemeenschapszin; maar ook: een verlies van controle op het eigen leven, verlies van grip om het eigen leven vorm te geven, verlies van dat wat Nederland ooit haar sterke en zelfverzekerde positie gaf.

De kern van het probleem is dat door politieke keuzes van de afgelopen jaren de uitvoeringskracht van de overheid is afgebrokkeld en de overheid haar basistaken heeft verwaarloosd. De pijn daarvan komt vooral neer bij de burgers die al moeite hebben om zich staande te houden in het leven. Dit verklaart ook het gevoel van verlies. De verwaarlozing van de basistaken zijn pijnlijk zichtbaar geworden: er zijn te weinig woningen, het systeem van toeslagen is vastgelopen, de asielketen is niet op orde, we hebben onze defensie niet op orde, maatschappelijk initiatief door vrijwilligers en mantelzorgers raakt verstikt door regels. Dit zijn problemen die de burger raken. In reactie daarop is er een cirkel van gebroken beloftes ontstaan. Politici zeggen steeds: 'stem op mij, ik los alle problemen morgen op'. Maar de kiezer blijft steeds weer teleurgesteld achter en zoekt zijn heil steeds weer bij een nieuwe messias-politicus die belooft alle problemen op te lossen. We moeten het aandurven deze cirkel van gebroken beloftes te doorbreken, want deze ondermijnt het geloof in onze democratie.

De oorzaak van de verzwakking van de uitvoeringskracht van de overheid gaat ook verder terug dan de voorbeelden die ik zojuist noemde. Het vraagt om een ideologische probleemanalyse. Ik geef u de mijne. De overheid is steeds aangestuurd en aangejaagd door een politiek die vanuit een sterk doorgeschoten maakbaarheidsdenken het beleid steeds complexer en veelomvattender heeft gemaakt. De overheid moest overal grip op hebben, zo was de gedachte. Op essentiële onderwerpen is vanuit een doorgeschoten marktdenken juist de regie te veel losgelaten. Marktwerving is losgelaten op domeinen in de samenleving

waar juist terughoudendheid nodig was. Zoals in de volkshuisvesting en in de zorg.

In deze dominantie van markt en overheid is de rol van de verantwoordelijke samenleving zelf te veel naar de achtergrond geraakt. Burgers werden klanten, van het bedrijfsleven of van de overheid. Dat van burgers zelf ook iets gevraagd mag worden, dat verdween naar de achtergrond. En als burgers zelf initiatief nemen, wordt het hen vaak moeilijk gemaakt.

Daarnaast is het beleid te vaak vormgegeven door een hoogopgeleide bovenlaag die zich te weinig rekenschap geeft van diepmenselijke behoeften. Want volgens Gabriel van den Brink kunnen we groeiende steun voor populisme ook zien als een 'verzet tegen de dynamiek en grenzeloosheid van de moderne wereld'.⁷ De moderniteit wordt gekenmerkt door de kenmerken vrijheid, gelijkwaardigheid, individualisme, innovatie en ratio. Dit zijn ook de waarden die veel politici en beleidsmakers uitdragen. Maar, tegenover deze kenmerken koesteren de meeste mensen een vijftal G's: grenzen, gezag, gemeenschap, geschiedenis en gevoelsleven. Deze diep menselijke behoeften zijn te vaak verwaarloosd en als dat gebeurt, volgt er een terugslag. De christendemocratie is de politieke ideologie die deze diepmenselijke behoefte aan grenzen, gezag, gemeenschap, geschiedenis en gevoelsleven verwoordt en concreet maakt in politiek handelen. Grenzen in plaats van grenzeloosheid, gezag in plaats van egoïsme, gemeenschap in plaats van eenzaamheid, geschiedenis in plaats van een vluchtig hier-en-nu, gevoelsleven in plaats van een rationeel-calculerende homo economicus.

4. Drie pijlers voor een geloofwaardige aanpak

Ik zou in het laatste deel van deze lezing een grove schets willen geven van de manier waarop ik denk dat Nederland de komende jaren weer de stappen zet waarmee we met minder wantrouwen naar de toekomst kijken, of althans, daar een begin mee zou kunnen maken. Want het zal een lange reis zijn.

Ik zie drie pijlers voor een geloofwaardige aanpak.

1.

In de eerste plaats zal de overheid de focus moeten leggen op het weer op orde krijgen van haar kerntaken. De politiek moet terug naar het 'normale': rust, reinheid, regelmaat. Dat begint met het doorbreken van wat ik al eerder de 'cirkel van gebroken beloftes' noem. Politici moeten stoppen steeds maar beloftes te doen die onmogelijk op korte termijn kunnen worden waargemaakt. Het schept een permanente teleurstelling van burgers in de politiek. Het is mijn ervaring dat burgers heel goed begrijpen dat er dilemma's zijn en dat niet alles tegelijkertijd kan. Burgers missen echter politici die eerlijk zijn over deze keuzes en deze ook bereid zijn toe te lichten. De kerntaken op orde brengen betekent: genoeg woningen voor jonge mensen die een gezin willen stichten of zelfstandig willen wonen; een defensie die in Europees verband in staat is ons land te verdedigen; een energie-infrastructuur die bedrijven in staat stelt te ondernemen

⁷ <https://www.volkskrant.nl/politiek/mensen-willen-grenzen-gezag-gemeenschap-geschiedenis-en-gevoelsleven-betoogt-deze-filosoof-als-je-dat-ontkent-krijg-je-vroeg-of-laat-verzet~bf44b9db>

en te investeren; een belastingstelsel dat begrijpelijk en rechtvaardig is en mensen niet onnodig aan het infuus van de overheid laat hangen; een asielketen dat zorgt voor een snelle doorstroom, effectieve terugkeer en snelle integratie van degenen die mogen blijven; een onderwijssysteem dat kinderen de basis bijbrengt: rekenen, lezen en burgerschapsvorming; een toekomstbestendig zorgstelsel waarin we onderkennen dat vergrijzing en personeelstekorten het onmogelijk maakt om alle vormen van betaalde zorg die we nu kennen, te behouden. Het beroep op de samenleving zelf zal groter worden. En tenslotte zal de kerntaak van de overheid, namelijk veiligheid door politie en justitie, vragen om meer investeringen in de hele keten van de politie tot aan de cipier in de gevangenis.

Dit is makkelijker gezegd dan gedaan. Want willen we de basis weer op orde krijgen, dan zullen we ook de pijn die daarmee gepaard zal gaan, moeten durven benoemen en accepteren. Een eenvoudiger belastingstelsel betekent namelijk ook dat er minder maatwerk mogelijk is en dat er dus mensen zijn die soms tussen wal en schip vallen. Genoeg woningen bouwen betekent ook dat andere huizenbezitters moeten inschikken en minder mogelijkheden krijgen om bezwaar te maken tegen nieuwbouw in de omgeving. Het recht op een ongestoord uitzicht bestaat niet en we moeten veel meer opkomen van de thuiswonende jongeren en de alleenstaande ouderen die beide nu geen kant op kunnen. Het weer op orde krijgen van het elektriciteitsnet betekent dat vergunningsprocedures veel sneller moeten worden doorlopen en ook hier de mogelijkheid te procederen moet worden ingeperkt. Het investeren in defensie betekent dat een groter deel van onze nationale uitgaven aan defensie worden besteed en dat moeten we met elkaar ophoesten via snijden in uitgaven of verhogen van belastingen. Ook zullen we het leger vaker in het straatbeeld zien en de straaljagers zullen boven ons luchtruim hoorbaar en zichtbaar zijn. Een goed werkend asielsysteem betekent het investeren in het bewaken van onze Europese buitengrens, een eerlijke spreiding van kleinschalige asielopvang in gemeenten en ook een eerlijke verdeling van statushouders over gemeenten.

Focus op de kerntaken van de overheid betekent ook dat we ons als politici moeten matigen. Want als er iets is dat de politiek niet lijkt te kunnen, is het 'nee' zeggen. Dit betekent ook dat de Tweede Kamer zich moet beheersen: we kunnen alleen de basis op orde brengen als de Tweede Kamer zich weet te beheersen met het indienen van moties en amendementen. Want het is vaak de Tweede Kamer die nieuwe complexiteit toevoegt aan wetten en regelingen. Het adagium moet zijn: 'niet alles kan' en 'niet alles kan altijd en overal'. Het doorgeschoten maakbaarheidsdenken in de politiek moet steeds weer aan de orde worden gesteld. We lijken in 'Den Haag' soms te denken dat we vormgevers zijn van de samenleving. Van die illusie moeten we af.

2.

In de tweede plaats zullen we minder in het hier en nu moeten leven en meer moeten investeren in een toekomstbestendige economie voor de volgende generaties. Op internationale lijstjes scoort Nederland nog altijd goed, bijvoorbeeld als het gaat om ondernemersklimaat en innovatie. Maar we zien ook dat Nederland daalt op deze lijstjes. Voor een deel komt dit omdat het

ondernemingsklimaat verslechtert door hoge energiekosten, het stikstofprobleem, wispelturig overheidsbeleid en verstikkende regelgeving. Maar de analyse die Draghi maakte in zijn rapport gaat verder dan dat. De achterstand van Europa ten opzichte van de Verenigde Staten wordt steeds groter en dat komt omdat de productiviteitsgroei in Europa te laag is. We missen de boot qua ontwikkeling van nieuwe technologieën. Willen we echter onze sociale voorzieningen ook in de toekomst op peil kunnen houden, dan zullen we het verdienvermogen van Nederland sterker moeten maken. Als we niet meer kunnen concurreren op kwantiteit door goedkope arbeid en goedkope energie, dan zullen we moeten concurreren op kwaliteit. Dat betekent echter wel een bereidheid fors te investeren in onderzoek en innovatie en infrastructuur. Daarnaast moeten we een aantrekkelijk klimaat creëren voor startups, zullen we in Europa veel meer moeten samenwerken en moeten we het mes zetten in knellende regels. Fragmentatie en onvoldoende focus zorgt ervoor dat de EU haar geld aan innovatie niet effectief besteedt. De focus zou moeten liggen op de grote maatschappelijke vraagstukken waarvoor de wereld en Nederland staat: klimaat en energie, voedsel en landbouw, digitalisering en AI, en defensie.⁸ Een minder naïeve kijk op vrijhandel en globalisering is nodig.

Het rapport van Draghi moet serieus worden opgevolgd. We kunnen ons niet meer veroorloven vast te houden met heilige huisjes. Daarnaast moeten we kritisch durven kijken naar die sectoren die weinig toekomst hebben in Nederland. Arbeidsmigratie op basis van laagbetaalde, laagwaardige arbeid moeten we afbouwen, de arbeidsparticipatie en innovatie moeten we bevorderen.

3.

Ten derde moeten we de samenleving en ondernemers weer ruimte geven. Werken aan herstel van de basistaken van de overheid betekent ook dat op andere terreinen geen grote wijzigingen kunnen plaatsvinden. Wie z'n oor te luisteren legt bij verenigingen, maatschappelijke organisaties en bedrijven, die weet dat de overheid veel te ver is doorgeschoten in wetten en regels. Dit doorgeschoten maakbaarheidsdenken heeft een funeste invloed op de vitaliteit van de samenleving en het bedrijfsleven, trekt veel positieve energie uit de samenleving en veroorzaakt daarmee veel maatschappelijke schade. Deze schade is niet direct aanwijsbaar op de begrotingen van de overheid, maar is daarom niet minder reëel. Deze regelzucht tast de beroepseer van mensen aan die daardoor met minder plezier aan het werk zijn. Het zorgt voor een lagere productiviteit en er gaat te veel geld naar banen en activiteiten die helemaal geen waarde toevoegen aan de economie. Terecht wil de Europese Commissie het mes zetten in onnodige regeldruk. Niet omdat dit in een liberale agenda van deregulering zou passen, maar omdat het in een christendemocratische agenda past van eigen verantwoordelijkheid nemen en de kracht van de samenleving benutten. Het grootste maatschappelijke kapitaal dat we hebben, is de

⁸ <https://fd.nl/politiek/1540107/laat-draghis-rapport-niet-verstoffen-investeer-nu-in-groene-technologie>; zie ook: <https://fd.nl/economie/1530610/niet-het-hele-wensenlijstje-van-mario-draghi-hoeft-kapitalen-te-kosten>

vindingrijkheid van mensen, hun eigen initiatief en de bereidheid met risico's iets nieuws te beginnen.⁹

Regeldruk terugdringen is makkelijker gezegd dan gedaan. Iedereen wil het, totdat het concreet wordt. Het betekent namelijk ook dat we accepteren dat er wel eens iets misgaat. Een overheid die elk risico op voorhand wil uitsluiten wordt al snel een totalitaire overheid die particulier en maatschappelijk initiatief ontmoedigt en verstikt. Het is een waanidee om te denken dat meer procedures en protocollen tot meer moreel gedrag aanzetten. De personeelskrapte die in de hele arbeidsmarkt merkbaar is, dwingt ook de overheid om keuzes te maken. Er zullen beleidsterreinen op standje stilgezet moeten worden om de basis op orde te brengen.

Veel zinniger is het om in te zetten op het democratisch burgerschap en de gemeenschapsversterkende rol van de overheid. De doorgeschoten individualisering is een sluipend proces van jaren geweest wat zich niet zomaar laat kenteren. Maar we kunnen wel keuzes maken die de verdere afbraak van de gemeenschapszin stopt. Dat begint met de keuze om het onderwijs met rust te laten en niet de zoveelste hervorming door te voeren die de prestatiedruk alleen maar verhoogt. Naast het onderwijs laten we jongeren bijdragen via de maatschappelijke dienstplicht en een militaire dienstplicht. We investeren in het cement van de samenleving, ons verenigingsleven op terrein van sport en cultuur. Dat vraagt om een aparte status als het gaat om doorgeschoten regelgeving op het terrein van financiële controles, privacy en bestuurlijke verantwoordelijkheden.

We kunnen het ons niet langer veroorloven te denken dat de overheid er is om alle problemen op te lossen of risico's weg te nemen. Een risicoloze samenleving bestaat niet. Wel een samenleving waarin de overheid zorgt voor publieke basisvoorzieningen, zodat bij alle onzekerheden en risico's niemand door de bodem zakt. En diegenen worden ondersteund en geholpen die niet op eigen kracht hun leven kunnen inrichten.

+ + +

Vandaag heb ik u mijn geloofsbrieven gegeven en geschetst wat Nederland nodig heeft. Een politiek gedreven door waarden en idealen, in een geest van politieke wellevendheid en in de bereidheid samen te werken voor de toekomst van Nederland.

Daarnaast schetste ik u de drie belangrijke pijlers van een politiek die een begin kan maken met het terugwinnen van het vertrouwen van burgers: de kerntaken van de overheid op orde brengen, investeren in de economie van morgen en overmorgen, en de samenleving weer ademruimte geven.

⁹ <https://lascuola.nl/hannah-arendt-en-opnieuw-beginnen>

Ik ben ervan overtuigd dat deze drie pijlers ook een goede basis kunnen zijn voor een nieuw kabinet dat na het huidige kabinet weer voor een stabiel landsbestuur kan zorgen. De chaos die nu regeert zal op enig moment klaar zijn en dan zal er opnieuw verantwoordelijkheid genomen moeten worden. Een democratische recessie is geen onafwendbaar lot, populisme is geen ontembaar monster. Het CDA zal onder mijn leiding met een geïnspireerde visie en degelijk beleid een antwoord formuleren op het populisme. Wij kunnen dat en wij moeten dat. Het CDA pakt deze handschoen in volle overtuiging op.

Ik rond af.

De sociaalliberaal Arnold Kerdijs was een voorbeeld van een politiek gebaseerd op doorleefde idealen; een politiek die de samenwerking zoekt in de aanpak van sociale kwesties; en een politiek van wellevendheid en goede relaties. Zijn verhouding met Schaepman was daar een voorbeeld van. Deze tijd heeft haar eigen vraagstukken, die anders zijn dan die in de tijd van Kerdijs. Maar we kunnen deze problemen aanpakken in de geest van Kerdijs: vanuit bewogenheid voor mensen in de knel, met een politiek van wellevendheid en in samenwerking met alle andere mensen van goede wil.

Dank voor uw aandacht.